

Licht in het duister

Het leven van Dietrich Bonhoeffer

Charles Marsh

© 2015 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl

Oorspronkelijke titel:

Strange glory

Uitgegeven door Albert A. Knopf / New York

© 2014 Charles Marsh

This translation published by arrangement with Alfred A. Knopf, an imprint of The Knopf Doubleday Group, a division of Random House, LLC.

Vertaling: Linda Jansen (www.creativitekst.nl)

Omslagontwerp: Garage BNO

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 435 2405 6

ISBN e-book: 978 90 435 2406 3

NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Fotoverantwoording:

Art Resource, New York: 11, 13, 19, 31, 53, 62, 78, 92, 96, 102, 150, 157, 161, 193, 197, 209, 258, 267, 292, 299, 313, 316, 346, 356, 359, 361, 366, 375, 388, 407, 428, 429, 450, 475, 477, 517; Album 188; bpk, Berlin 211; Schomburg Center, NYPL, 159 / Archief auteur: 42, 43, 399, 520 / Dietrich Bonhoeffer Manuscript Collection, Burke Library Archives: 165, 178, 179, 372 / Toni Burrows-Cromwell: 301 / Library of Congress: 145, 181 / Mississippi Department of Archives and History: 183.

1906–1923

Kind van de Eeuwigheid

Als Dietrich Bonhoeffer in zijn kindertijd 's nachts niet kon slapen probeerde hij zich, samen met zijn tweelingzus Sabine, een voorstelling te maken van het begrip *eeuwigheid*. Langzamerhand werd het ritueel een spel. Door zich op het woord te concentreren maakten beide kinderen hun hoofd leeg van dingen die hen bezighielden.¹ Het gezin Bonhoeffer woonde destijds in een riante villa dicht bij de universiteitskliniek van Breslau. Iets verderop in noordelijke richting was een kerkhof en op dagen dat er begrafenissen plaatsvonden, keek de tweeling vanuit hun slaapkamerraam naar de door paarden voortgetrokken lijkkoetsen.²

Eeuwigheid. *Ewigkeit*.

Sabine vond het woord 'lang en gruwelijk'. Dietrich vond het majesteitelijk: een 'ontzagwekkend woord' noemde hij het.

Soms stelde hij zich voor dat hij, omringd door familie en vrienden, op zijn sterfbed lag en al in de deuropening van de hemel stond. Hij wist wat zijn laatste woorden zouden zijn. Soms repeteerde hij die hardop, hoewel hij het niet in zijn hoofd haalde ze aan iemand te vertellen.³ Hij hoopte de dood te zullen verwelkomen als een gast die werd verwacht; hij wilde er niet door overvallen worden. Maar soms, als hij er bij het naar bed gaan van overtuigd was dat de dood die nacht zou komen, voelde hij zich licht in het hoofd en tolden de muren van zijn slaapkamer in de rondte, alsof hij de spil van een carrousel was. Hij stelde zich voor dat hij van broer naar zus rende, van vader naar moeder, schreeuwend om hulp. De inbeelding dat dit *nu*

---

¹ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

² Idem, p. 14.

³ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

ging gebeuren – dat hij vannacht zou overgaan naar dat ontzaglijke mysterie – voelde zo reëel dat hij op zijn tong moest bijten om zichzelf gerust te stellen dat hij nog in het land der levenden was; dat hij nog pijn kon voelen zoals mensen doen. Op zulke momenten vreesde hij te lijden aan een ‘on-geneeslijke angst’.⁴

Toen de tweelingen aparte slaapkamers kregen ontwikkelden ze een code om hun metafysische spelletjes te kunnen blijven spelen. Dietrich trommelde zachtjes met zijn vingers op de muur als ‘waarschuwingssignaal’ dat het weer tijd was voor gedachtespinsels over de eeuwigheid. Een klopje symboliseerde een nieuwe ingeving over dit plechtige thema en zo gingen de signalen over en weer, totdat een van hen de ‘finale stilte’⁵ ontdekte; meestal was dat Dietrich. Als het spel beëindigd was lag hij klaarwakker naar het enige licht in de kamer te staren, afkomstig van een door kaarsen verlichte standaard met een kruis dat zijn moeder op een tafeltje in de hoek had gezet.⁶ ‘Als ik ga slapen voor de nacht, houden veertien engelen rond mijn bed de wacht’, zong ze als ze hem naar bed bracht. Het idee sprak hem erg aan: één engel ‘gekleed in een witte cape’ naast zijn bed, en andere die de wacht hielden over kinderen waar ook ter wereld.⁷

Dietrich geloofde dat dit nachtelijke ritueel hem ervoor beschermde om ‘door de duivel verzwolgen te worden’, schreef Sabine later, hoewel er in de geschriften die haar broer in zijn volwassen leven schreef, zowel de eerdere als de latere, weinig naar de duivel verwezen wordt.⁸ De dood was iets wat hem eerder fascineerde dan angst inboezemde en angst voor de duivel was hem al helemaal zo goed als vreemd.⁹ ‘God wil niet dat mensen bang

---

⁴ Bonhoeffer, ‘Literaire poging over het thema van de “Dood”’, in Bonhoeffer, *DBW*, deel 11, p. 396–97. *DBW* staat voor *Dietrich Bonhoeffer Works*, een serie in zestien delen met het werk van Dietrich Bonhoeffer.

⁵ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 32.

⁶ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in *Idem*, p. 38–39.

⁷ Christian Gremmels, Renate Bethge, e.a., in: Bonhoeffer, *DBW*, deel 8, p. 549.

⁸ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in: Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

⁹ Maarten Luther ziet de Satan overall, zoals lezers van deze hervormer uit de zestiende eeuw kunnen bevestigen. Hij is de boosdoener achter slechte gedachten, corrupte pausen, onthutsende fysieke sensaties en andere onbekende en dubieuze zaken. Volgens Bonhoeffers tijdgenoot Paul Tillich is de Satan in de moderne psychologie om zeep geholpen, maar het ‘demonische’ manifesteert zich – in tegenstelling tot het

zijn', zou hij ooit zijn gehoor in een chique voorstad van Londen voorhouden. Gods enige verlangen is dat mensen zich 'met passie en honger uitstrekken naar barmhartigheid, liefde en ... genade.'¹⁰

Anders dan de meeste theologen in de twintigste eeuw, was Dietrich Bonhoeffer niet de zoon van een voorganger. Hij werd op 4 februari 1906 in Breslau geboren als zesde van acht kinderen (zijn tweelingzus was nummer zeven) in een bijzonder talentvol, humanistisch gezin, dat de christelijke feestdagen liever in familie- en vriendenkring doorbracht dan in de kerk. 'Proppenschieters en soldaatjes!' schreef hij op zijn eerste verlanglijstje voor de Kerstman.¹¹ Later vroeg hij muziekinstrumenten, pakken, bonthoeden, overhemden en stropdassen, buitenlandse reizen, schoenen voor allerlei gelegenheden en de werken van Immanuel Kant en Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Zijn wensen werden

bijna altijd ingewilligd.

Het gezin woonde aan de Birkenwäldchen Strasse 9 in Breslau, een rijke buitenwijk van Scheitnig. Aan de overkant van de straat lag een smal park in een bocht van de rivier de Alte Oder ten zuiden van de Dombrücke, dat zich uitstrekte tot de stedelijke dierentuin en de Bishofswälde. In noordelijke richting liep een smal pad door dichte naaldbossen naar het kerkhof en de psychiatrische kliniek waar Dietrichs vader werkte.

Sabine herinnerde zich een zomernamiddag dat haar tweelingbroer opeens verdwenen was toen ze werden geroepen om te komen

Dietrich en Sabine Bonhoeffer in 1914

---

goddelijke – op ultieme wijze in een nooit eindigende dialectiek van creatie en vernietiging. In zijn vroegere geschriften en brieven besteedt Bonhoeffer weinig aandacht aan de duivel, maar later noemt hij Satan en zijn legioenen in één adem met Hitler, die ook de 'anti-Christ' wordt genoemd.

¹⁰ Bonhoeffer, 'Preek over 2 Korintiërs 5:10, Londen, Dag van Inkeer, 19 november 1933', in: Bonhoeffer, *DBW*, deel 13, p. 330.

¹¹ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

eten. Er heerste op dat moment een hittegolf in Neder-Silezië. Dietrich, met zijn gebruinde huid en ‘weelderige bos vlasblond haar’ een opvallende verschijning, had achter in de tuin lopen *spazieren* om aan de muggen te ontkomen. Hij had ten slotte zijn toevlucht genomen in een tuingrot ver weg in het overwoekerde veld, tussen de rozenheg en de omheining rond het perceel. Toen het kindermisje op de veranda het sein om te komen eten herhaalde, gaf Dietrich geen kik. De hitte en het invallende duister deerden hem niet. Hij voelde zich prima op zijn gemak in de eenzaamheid van zijn geheime plekje in de zomertuin.¹²

Het huis stond op de oostelijke oever van de Alte Oder, dicht bij een klinkerpad dat overging in een ander bosje. De woning had dikke muren, smalle ramen en ranke torenspitsen. Het metselwerk werd verlevendigd door bogen en kraagsteen. In de pinakels, overstekken en dakspanten waren gotisch-barokke elementen verwerkt. Met zijn schilddak en beschutte veranda en zijn dak-, puntgevel en gewelfde ramen deed het gebouw denken aan een Nederduitse boerderij, die op tamelijk grillige wijze naar alle windstreken was uitgebouwd.

Afgezien van de rozenperken en een kleine moestuin, beide met zorg onderhouden, werd in de achtertuin volgens de heersende trend de natuur de vrije loop gelaten. Er scharrelden hennen en haantjes over het erf en de overwoekerde tennisbaan. Schapen en geiten struinden vrijelijk de stallen in en uit en, als de deuren openstonden, zelfs tot in het huis. De moeder van Dietrich hield een kinderboerderij met ‘konijnen, cavia’s, tortelduiven en eekhoortjes’, een terrarium met hagedissen en slangen, en ‘verzamelingen van vogeleieren en geprepareerde kevers en vlinders’.

Dietrichs vader en oudere broers hadden onder de schaduw van een lindeboom een boomhut op donkere palen gebouwd. Het geraamte was gemaakt van latwerk en er was een klein podium voor sketches. In een andere zomer hielp Dietrich zijn oudere broers een ondergrondse gang tussen het prieel en een zwerfkei te graven. Achter de drie are grond van de familie Bonhoeffer lag wat de kinderen uit de buurt ‘de wildernis’ noemden. Het landschap glooide licht naar de rivier en een veenpoel, waar de kinderen Bonhoeffer algen, wormen, brulkickers en hagedissen verzamelden voor hun terraria en waar ze allerlei dingen opraapten om te bestuderen onder de microscoop.¹³

---

¹² Sabine Leibholz, ‘Childhood and Home’, p. 19.

¹³ Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 90.

Paula Bonhoeffer met haar acht kinderen

Het nieuws dat de familie ging verhuizen naar Berlijn – meer dan driehonderd kilometer van Breslau – kwam voor de kinderen als een verrassing en lokte het nodige gefoeter uit. In 1912, het jaar waarin Dietrich zes jaar werd, kreeg Dr. Karl Bonhoeffer een leerstoel neurologie en psychologie aangeboden aan de Friedrich-Wilhelms-Universiteit in Berlijn. Het was een prestigieuze functie, waarin hij ook de supervisie had over het

ziekenhuis voor psychiatrische aandoeningen en zenuwstoornissen.¹⁴ In Breslau, met Nobelprijswinnaars Max Born, Erwin Schrödinger, Fritz Haber en Otto Stern in zijn gelederen, had Karl Bonhoeffer al een zeer respectabele positie bekleed.¹⁵ Behalve het vooruitzicht op een hoger salaris en ‘meer mogelijkheden’ voor de ontwikkeling van de kinderen, was in Berlijn ook zijn klinisch onderzoek meer in beeld. Bovendien bood deze metropool met ruim twee miljoen inwoners een enorm potentieel voor de bestudering van gevallen van hysterie en verslaving.¹⁶

Het gezin huurde in eerste instantie een woning in de Brückenallee, een straat die er nu niet meer is. Deze bevond zich dicht bij de Tiergarten, het voormalige koninklijke jachtlandgoed dat een nationaal park geworden was en waar Dietrich en Sabine de kinderen van de keizer misschien buiten zouden zien spelen. Vier jaar later kocht Dr. Bonhoeffer een ‘Gründerzeit Villa’ van drie verdiepingen in Grunewald. Deze voorstad van Berlijn was het geesteskind van Otto von Bismarck, de eerste kanselier van het Duitse

¹⁴ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 11.

¹⁵ Haber zou later de supervisie voeren over de research van Karl-Friedrich Bonhoeffer bij het Max Planck Instituut.

¹⁶ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

Rijk, die een groot perceel met oorspronkelijke vegetatie had gereserveerd om er een residentieel district te ontwikkelen. Grunewald, ofwel het ‘groene woud’ was met zijn kolonie van grote buitenhuizen met een diversiteit aan architectonische stijlen de ideale ‘plattelandsenclave’, die een landelijke uitstraling had met de stedelijke voorzieningen onder handbereik, maar op afstand van de minder appetijtelijke aspecten van de stad. Wetenschappers, politici, professoren, regisseurs en filmsterren, financiers en industriële paradeerden allemaal over dezelfde lommerrijke boulevards en kwamen elkaar tegen op buurtavondjes.¹⁷ De klinkerstraatjes lagen in het schaduw-dak van linden en berken. De bosgebieden die zich in zuidelijke richting uitstrekten leken de royaal geproportioneerde kavels van de wijk als het ware te omarmen. De schrijver Christopher Isherwood, die in de jaren twintig van de twintigste eeuw een flat huurde in een lawaaiige, stedelijke arbeiderswijk, noemde Grunewald een ‘miljonairsslop’.¹⁸

De Bonhoeffers raakten snel gewend aan hun nieuwe huis aan de Wanenheimstrasse 14. Het was kleiner dan de villa die ze in Breslau hadden gehuurd, maar het was elegant, gebouwd in de stijl van een klassiek Duits landhuis met een modern spantendak, een boogkoekoek en een voorgevel van klinkerstenen. Er hoorde ook een grote tuin bij, het huis had een grote veranda die uitkeek op de tuin, en er was een kantoor suite voor het kliniekje aan huis van Dr. Bonhoeffer.¹⁹ Bij mooi weer kon je binnen door de open ramen flarden van muziek horen die in de tuin vol sleutelbloemen en jonge adelaarsvarens werd gemaakt.²⁰ ‘Een onopvallende luxe en een ongebreideld gevoel voor schoonheid en gerief, schreef Bonhoeffer in zijn onvoltooide autobiografische roman. ‘Het was niet zozeer de impact van elk afzonderlijk object dat het oog streelde en het hart verwarmde, maar vooral de uitbundige zorg die aan het geheel was besteed.’²¹

De vloeren van onbewerkt cederhout, met de hand gemaakt volgens de hoogste Duitse maatstaven, zagen er doorleefd uit. Bij de entree lag een ‘dikke, gevlochten mat op de parketvloer’, omdat de vrouw des huizes, Paula Bonhoeffer, ‘het niet nodig vond dat de kinderen over Perzische ta-

---

¹⁷ Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, p. 12.

¹⁸ Isherwood, *Goodbye to Berlin*, p. 16.

¹⁹ Met dank aan Theresa Clasen, Kerry Moror en Mark Rylander voor architecturale en historische achtergrondinformatie over Berlijn-Grunewald en Duitsland in het fin de siècle.

²⁰ Dit was ook het geval in de woning van Max Planck, één huizenblok verderop in dezelfde straat. Herman, *Max Planck Monographie*, n.p.

²¹ Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 89-90.

pijten zouden rennen zolang ze nog niet wisten wat voeten vegen was.’ Er golden simpele maar krachtige regels, gericht op een duurzaam leven van het kwalitatief hoogstaande hout en de accessoires. Achter de hal was een enorme woonkamer van twintig meter breed en vijftwintig meter diep, die in het gezin Bonhoeffer simpelweg *das Zimmer* of, indien nodig, *das grosse Zimmer* (‘de grote kamer’) werd genoemd, maar nooit *der Salon*, ‘de salon’, wat Paula pretentius vond klinken. Er was een massieve houten eettafel met inkervingen aan alle kanten, waar de twaalf stoelen van donker Beiers hout makkelijk omheen konden staan. Op het buffet stond een antiek zilveren doosje met chocolaatjes waaruit Julie Tafel Bonhoeffer, de grootmoeder van de kinderen, de jongsten af en toe trakteerde. Tot ze in 1925 met haar huishoudster naar Berlijn verhuisde, had ze in Tübingen gewoond.

In de ruime kamers op de benedenverdieping hingen familieportretten en sobere landschapsschilderijen, waarvan de meeste momenteel in de *Neue Pinakothek* van München en in de *Kunsthalle* van Hamburg hangen. Er waren enkele schilderijen bij van Franz von Lenbach, de gebroeders Achenbach en Johann Wilhelm Schirmer. Het grootste deel was echter geschilderd door Dietrichs oudoom, Leopold Graf von Kalckreuth, en diens vader, Stanislaus Graf von Kalckreuth. Dietrich hield het meest van het portret van zijn overgrootvader, August von Hase, dat boven een hoeksofa hing. Het bejaarde collegehoofd, die tientallen jaren een gerenommeerd hoogleraar kerkgeschiedenis in Jena was geweest, staat afgebeeld voor een crucifix met een lege zandloper in zijn hand.²²

Paula, geassisteerd door een legertje bedienden – kamermeisjes, huishoudsters, een kok, een tuinman, voor elk van de oudere kinderen een gouvernante en een kindermisje voor de kleintjes – werd geroemd om haar goed bestierde, comfortabele en gemoedelijke huishouding. Na de verhuizing naar Berlijn werd er ten behoeve van de particuliere kliniek van Dr. Bonhoeffer ook een receptionist aangesteld, die zijn intrek nam in twee zijvertrekken op de begane grond, daarnaast werd er een chauffeur aangesteld.²³

De eerste Duitse afstammelingen van het Nederlandse geslacht Van den Boenhoff vertrokken in 1513 uit Nijmegen en vestigden zich als goudsmeden, bestuurders en grootgrondbezitters in Schwäbisch Hall. Op het familiewapen staat een leeuw met bonen in zijn klauw tegen een blauwe ach-

---

²² Idem, p. 85–87.

²³ Sabine Leibholz, ‘Childhood and Home’, p. 20.

tergrond. ‘Boenhoff’ staat ruw vertaald voor ‘bonenhof’. Tegen het eind van de achttiende eeuw namen afstammelingen van de familie prominente posities in als juristen en artsen en als theologen in de Lutherse Kerk.²⁴

Karl Bonhoeffer was de zoon van rechter Friedrich Ernst Philipp Tobias Bonhoeffer, een advocaat, die het grootste deel van zijn leven werkzaam was geweest als voorzitter van het provinciale hof in Ulm.²⁵ Hij was een eigengereide en afstandelijke persoonlijkheid, een ‘fervente vijand van alles wat buitenissig en onnatuurlijk’ was.²⁶ Hij verfoeide treinen en bussen en vond dat, gezien alle overstaptijden en overig oponthoud, elke reis van zestig kilometer of minder het beste te voet kon worden afgelegd. Dit hield in dat Karl en zijn broers en zussen altijd veertig kilometer moesten lopen als ze in de vakantie van Tübingen naar hun grootouders in Stuttgart gingen. De rechter maakte elk voorjaar in zijn eentje een trektocht door de Zwabische Alpen, steevast gewapend met een jutezak vol radijszaad die hij op zijn Johnny Appleseeds uitstrooide. In het najaar ging hij er weer naartoe om de oogst binnen te halen.

Karl Bonhoeffer had zijn vaders precisie en gereserveerdheid geërfd, maar naar verluidt niet zijn korte lontje. Hoewel hij vriendelijker overkwam dan de rechter, eiste Karl zeker zo veel van zijn kinderen als hij van zichzelf eiste. Dat gold met name voor de manier waarop ze zich uitdrukten en hun gedachten formuleerden. Hij verwachtte nauwkeurige en afgewogen observaties en dulde geen ‘spontane uitingen’ of gescherts in zijn huis. Een kind dat iets wilde zeggen in het bijzijn van volwassenen, deed er goed aan om zijn of haar woorden met zorg te kiezen. Niet dat Karl geen interesse had in de mening van zijn kinderen, maar hij had vooral plezier in heldere argumentatie. Hij moest niets hebben van een in de haast gemaakte of ondoordachte opmerking. Hij kon zijn kinderen bij de les brengen door nadrukkelijk te vragen: ‘*Was sagst du?*’, ‘Wat zeg je?’²⁷ Hij heeft waarschijnlijk zelden of nooit met stemverheffing gesproken, maar een knuffel of kus voor zijn kinderen was een zeldzaamheid.²⁸

Karl huldigde een verlicht scepticisme met betrekking tot het miraculeuze en het bovennatuurlijke, en iedere opvatting die op gespannen voet stond met de wet van de logica. Hij tolereerde het godsdienstonderwijs dat zijn

---

²⁴ Bethge, *Bonhoeffer: Zijn leven in beeld*, p. 14.

²⁵ Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, p. 19.

²⁶ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

²⁷ Bethge, ‘Dietrich and Marie’, p. 14.

²⁸ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 58.

vrouw de kinderen gaf in beperkte porties en alleen voor zover het een nuttig doel diende. Na bijna twintig jaar in de empirische neurologie en psychiatrie te hebben gefunctioneerd, was hij godsdienst gaan zien als een instrument dat sommige mensen kon helpen hun leven op orde te krijgen en te houden, hoewel hij van mening was dat er betere alternatieven bestonden. Hij ging niet met zijn vrouw en kinderen naar de Lutherse kerk in Grunewald die zij af en toe bezochten en hield zich afzijdig bij door Paula georganiseerde bijeenkomsten waar zij onder pianobegeleiding hymnen zong, terwijl de gasten genoten van koffie met gebak.²⁹ Paula maakte van de religieuze vorming van de tweeling meer werk dan ze bij de oudere kinderen had gedaan, wellicht omdat zij oog had voor de spirituele belangstelling van de jongen. Karl Bonhoeffer had geen bezwaar tegen doop- en belijdenisplechtigheden – als daar een voorjaarstuinfeest bij kwam kijken was hij er zelfs enthousiast over – maar hij gaf er de voorkeur aan om de rustdag op zijn eigen manier in te vullen. Hij had de gewoonte om zijn gezin na de avondmaaltijd bijeen te roepen in de bibliotheek om verhalen, gedichten en brieven voor te dragen. Zijn favorieten waren Theodor Fontane en Friedrich Schiller, hoewel hij ook voorlas uit werk van Fjodor Dostojevski, Hermann Hesse en Fritz Reuter, de populaire kroniekschrijver uit de negentiende eeuw die het leven op het platteland beschreef. Dit schonk meer intellectuele bevrediging dan religie of psychoanalyse, waarop hij forse kritiek had vanwege de omslachtige woordkeus en speculatieve overdaad die hij zo onverteerbaar vond.³⁰ ‘Ik begrijp daar helemaal niets

---

²⁹ Bethge, ‘Dietrich and Marie’, p. 14.

³⁰ Als voorstander van empirische psychologie en neurologie bleef Dr. Bonhoeffer voorzichtig – ‘scherpzinnig en kritisch van nature’, aldus zijn collega Robert Gaupp – in het behandelen van verslaving, depressie en hysterie. De biograaf van Sigmund Freud, Ernest Stanley Jones, verklaarde dat onder het leiderschap van Karl Bonhoeffer de Universiteit van Berlijn een ‘bastion tegen Freudiaanse en Jungiaanse psycho-analyse’ werd. Maar Karl Bonhoeffer wist bepaalde inzichten van de praktijk van de psychoanalyse wel naar waarde te schatten, namelijk de objectieve en intensieve aandacht voor mentale ziekten, ‘vergezeld van stringente observatie’. Evenals zijn mentor aan de Universiteit van Breslau, Carl Wernicke, richtte Karl Bonhoeffer zich op de symptomen van bewustzijnsaandoeningen zoals hysterie en delirium. Karl Bonhoeffer was echter beslist geen onpersoonlijke, afstandelijke arts. Het trof Sabine eens hoeveel vrijer haar vader met zijn patiënten was dan met zijn eigen kinderen. In zijn gezin was hij minzaam, veeleisend en gereserveerd; in zijn relaties in het ziekenhuis toonde hij zich, behalve betrokken, ‘empathisch en begripvol’; op hun beurt waren zijn patiënten erg op hem gesteld.

van', zei hij eens met een zucht nadat zijn vrouw het kerstverhaal uit het Evangelie volgens Lucas had voorgelezen.³¹ Verhalen vertellen over engelen en maagdelijke geboortes liet hij maar al te graag aan haar over.

Paula Bonhoeffer was de dochter van Karl Alfred von Hase en Clara Gräfin von Hase, geboren Gräfin Kalckreuth. Karl Alfred was kapelaan van de keizer geweest in de Potsdam Garrison Kirche, evenals zijn vader, de eerdergenoemde prominente kerkhistoricus. Qua uiterlijk vormden Paula met haar blauwe ogen, blonde haar en open, ontwapenende uitstraling en haar echtgenoot Karl met zijn samengeknepen lippen en melancholische oogopslag, een opvallend contrast.³²

Tot de verhuizing naar Berlijn had Paula de kinderen zelf onderwezen in een lokaaltje waar een schoolbord en tafeltjes stonden. In 1894 had ze via het staatsexamen haar onderwijsbevoegdheid gehaald en was ze gekwalificeerd om les te geven in het middelbaar en hoger meisjesonderwijs. Ze was uitstekend en breed geïnformeerd op het gebied van onderwijs en educatie. Haar opvattingen waren gestoeld op het werk van progressieve opvoeders en het nieuwste onderzoek op het gebied van morele en ontwikkelingspsychologie. Ze had een voorliefde voor Rudolf Steiner, de oprichter van de Waldorf School in Stuttgart, die individuele bewustwording aanpreef als de sleutel tot een goed geïnformeerde geest. 'De Duitsers breken twee keer in hun leven hun ruggengraat', placht Paula te zeggen. 'De eerste keer op school, de tweede keer in het leger.'³³ Het enige dat ze van kinderen eiste was dat ze in alles getrouw waren en dat ze zich beheerst gedroegen in de omgang met anderen. Voor morele missers werden ze ter verantwoording geroepen, maar Paula verwachtte niet dat ze zich gedroegen als volwassenen. Leugens werden bestraft, maar aan scheuren in hun kleren, barsten die per ongeluk in ruiten werden gegooid en zelfs vertrapte rozenstruiken, werden nauwelijks woorden vuil gemaakt.³⁴ Paula wilde graag dat haar kinderen vierkant achter hun idealen zouden staan en dat ze zouden genieten van de zegen van vriendschappen. Discipline en orde dienden om tot een vrijmoedige houding van verkenning en onderzoek te inspireren.

Ze kweet zich niet alleen uitstekend van het opvoeden van acht kinderen en het aansturen van een tienkoppige huishoudelijke staf, ze was ook gek op het organiseren van grote partijen en gala's. Niet alleen in Grune-

---

³¹ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

³² Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 10.

³³ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Zijn leven in beeld*, p. 14.

³⁴ Leibholz, 'Childhood and Home', p. 19-20.

wald, maar in het hele Berlijnse *Bildungsbürgertum*, de beter opgeleide hogere middenklasse, stond ze bekend als een voortreffelijke gastvrouw.³⁵ Ze hield kostuumfeesten en sketch- en muziekavonden. Dietrich genoot van alle voorbereidingen, de praalvertoning, het maken van de uitnodigingen, de versieringen aanbrengen en het opstellen van de podiumattributen. Samen met zijn moeder selecteerde hij de muziek en de sketches. Met zijn zussen oefende hij zijn tekst en danspaspjes. Paula had een houten kist vol met pruiken en kleurige zijden stoffen. Zijn outfit was altijd een heel serieuze zaak. Als klein kind droeg hij graag een witte feestjurk met ‘een blauwe, zijden petticoat eronder’.³⁶ Later kwam hij bij een kostuumfeest in het huis aan de Wangenheimstrasse een keer verkleed als Cupido en schoot stompe pijlen af op jonge stelletjes.³⁷

Karl en Paula Bonhoeffer, circa 1930

Ondanks hun verschillen in achtergrond en temperament, zaten Karl en Paula Bonhoeffer op één lijn wat betreft principiële gezinsaangelegenheden. Ze waren allebei niet onder de indruk van het modieuze (of ‘trendy’) advies dat ouders de beste vrienden moesten worden van hun kinderen. Geen van beiden paste lijfstraffen toe. Als een kind vraagtekens had bij een beslissing, werd het aangemoedigd om zijn of haar bedenkingen te uiten en die goed te onderbouwen. Hoewel Paula toegankelijker was dan Karl, viel er beslist niet met haar te spotten.³⁸ Zo bracht ze de kinderen met betrekking tot godsdienstige rituelen een gracieuze en goedgekozen, maar plichtsgetrouwe lu-

therse vroomheid bij. (Bonhoeffer had misschien zijn moeder wel in gedachten toen hij in een zelfverzonnen toneelstukje een hoffelijke vrouw van middelbare leeftijd neerzette, die alleen naar de kerk ging vanuit een

³⁵ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 8-9.

³⁶ Sabine Leibholz, ‘Childhood and Home’, p. 19.

³⁷ Idem, p. 40.

³⁸ Bethge, ‘Dietrich and Marie’, p. 14.

‘gezond plichtsbef’, en het ‘schijnheilige gezwets’ van ‘een oude windzak van een voorganger’ lijdzaam onderging.)³⁹ Paula had net zo’n onwankelbaar vertrouwen in de wetenschap als haar man en aarzelde nooit om medicatie toe te dienen als een van de kinderen iets mankeerde. Net als zijn broers en zussen maakte Dietrich indien nodig dankbaar gebruik van pijnstillers, slaappillen en zelfs stimulerende middelen voor een extra oppepper midden op de dag (of om wakker te blijven zodat hij een opdracht kon afronden). Hij ging nooit zonder een flink arsenaal medicijnen in zijn toiletas op reis. Een frequente bezoeker gaf later aan dat hij nergens zo royaal met pillen geschoven zag worden als in het huishouden van de familie Bonhoeffer.

Het zou voor Dietrich een hele uitdaging worden om zijn eigen stempel te drukken tussen zijn vele getalenteerde broers en zussen. De oudste, de in 1899 geboren Karl-Friedrich, had een natuurlijke aanleg om complexe wetenschappelijke kwesties met uitzonderlijk gemak te doorgronden.

In het tweede kind, Walter, geboren in hetzelfde jaar, bleek een begenadigde jonge auteur en natuurkenner te zitten.⁴⁰ Klaus, geboren in 1901 en qua leeftijd de broer die het dichtst bij Dietrich stond, had een vrije, maar wel met een scherp analytisch vermogen begiftigde geest. Hij kreeg ooit een slecht cijfer voor scheikunde, omdat hij tijdens de les weigerde een boek van Hegel weg te leggen.

Bonhoeffers oudste zus, de in 1902 geboren Ursula, had haar vaders toewijding voor klinische wetenschap geërfd en studeerde sociologie tot ze op 21-jarige leeftijd in het huwelijk trad. Na Ursula kwam Christine, in 1903, die net als haar broer Walter een natuurliefhebster was en cum laude een graad haalde in dierkunde. De achtste en jongste, Susanne, kwam drie jaar na de tweeling, in 1909. Ze was emotioneel al op jonge leeftijd een uitzonderlijk rijpe, volwassen vrouw met een groot inlevingsvermogen. Het is dat Susanne haar roeping vond als echtgenote van een voorganger, anders had ze heel goed in haar vaders voetsporen kunnen treden met de uitoefening van een medisch beroep.⁴¹

Al op jonge leeftijd was Dietrich zich bewust van zijn aristocratische komaf en het daarmee gepaard gaande *noblesse oblige*. Het stoorde hem evenwel niet om zowel egoïstisch als moedig over te komen (of door klasgenoten soms arrogant genoemd te worden) als hij zich hard maakte voor zaken die hij als juist en correct beschouwde. ‘Niemand durfde hem een stro-

---

³⁹ Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 74.

⁴⁰ Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

⁴¹ Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 49-50.

breed in de weg te leggen als hij voor iemand in de bres sprong’, zou hij later in zijn onvoltooide autobiografische roman over zijn alter ego schrijven. ‘Dan vocht hij als een leeuw en was hij een geduchte tegenstander.’ Misschien had hij wel onderkend dat zijn motivatie om op te treden ‘niet zozeer voortkwam uit liefde voor het individu, maar uit een diep veranderd verantwoordelijkheidsbesef’.⁴² Maar, zo zei hij tegen zijn ouders, zijn kameraden waren te kortzichtig om zijn uitmuntendheid te herkennen en zagen scheel van jaloezie. De zonde van de trots zou pas later in zijn leven een item voor spirituele correctie worden. In zijn schooltijd beschouwde Bonhoeffer zijn superieure intellect als een vaststaand gegeven.

Zijn onvermogen om de prestaties van Maria Weigert, ‘het Joodse meisje’, naar de kroon te steken, was daarom des te irriterender. Maria Weigert woonde vlak bij het gezin Bonhoeffer in Grunewald. De docenten dweepten met haar: ‘Mooi, briljant en energiek.’ Dietrich wenste dat zijn status als de beste van de klas niet steevast werd gekoppeld aan de toevoeging ‘van de jongens’.⁴³ Als dochter van een rechter in Berlijn en erfgename van een Duits bankenfortuin, bleef Weigert op alle fronten zijn meerdere. Dat hij haar bovendien overal tegenkwam, maakte het er niet beter op. Zelfs in de Individualist Club zochten de families Weigert en Bonhoeffer elkaar vaak op. Soms maakten de gezinnen met andere vrienden uit Grunewald op zondagmiddag een uitstapje naar de Müggelsee, een nabijgelegen meer. Gehuld in stoere country kleding trof men elkaar op het station van Halensee; de vrouwen in Beiderwand jurken, de mannen in knickerbocker, wijde jassen en hoge veterschoenen. Gewapend met allerlei eetgerei, manden met voedsel, gitaren en andere paraferalia nam het gezelschap soms een hele wagon van de regionale boemeltrein in beslag.⁴⁴

Op een in 1921 gemaakte foto van de Grunewalder leerlingen in hun klaslokaal, zit de donkerharige Maria – een van slechts drie meisjes in deze klas – ontspannen en met een zelfverzekerde glimlach achter haar tafeltje. Ze draagt een witte bloes met donkere strik en een donkere rok. Hoewel Dietrich drie jaar jonger is, nog maar net een tiener, lijkt hij met zijn brede schouders en vierkante kop zijn stoel al ontgroeid. Met hem vergeleken vallen de jongens die naast Dietrich zitten bijna in het niet.

Een jaar na de verhuizing naar Berlijn kocht het gezin Bonhoeffer een vakantiehuis in Friedrichsbrunn, een dorp op de oostelijke helling van het

---

⁴² Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 127.

⁴³ Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 29, 31, 33.

⁴⁴ Teresa Classen, in een gesprek met de auteur.